

Det Erhvervsproglige Fakultet
Handelshøjskolen i København
Dalgas Have 15
2000 Frederiksberg

nr. 1/2003

Elisabeth Halskov Jensen

Ehj.kom@cbs.dk

Retorik og diskurs

– den glade skaberkraft og den sure
dekonstruktion?

Dette *Working Paper* kommer til at handle om, hvordan man egentlig kan finde på at arbejde med kritisk diskursanalyse og retorik på én gang, når nu diskursanalysen på den ene side hævder, at vi skal afsløre verdensanskuelser og magtforhold bag sprogbrug, og retorikken på den anden side er mere optaget af at fortælle os, hvordan vi skal styre og målrette vores sprogbrug i skabelsen af tekster.

Hvis den kritiske diskursanalyse således repræsenterer ideer om, at mennesker og menneskelige relationer styres af normer, myter og kultur, og at det, vi skal stræbe efter, er at afsløre og dekonstruere dem for at imødegå faren for den totale kontrol, så er vel netop den klassiske retorik repræsentant for det modsatte, nemlig at vi skal operere inden for de afstukne grænser, som normerne og kulturen sætter, for bedst muligt at tale vores sag?

Jeg vil her forsøge at vise, at denne fremstilling er for firkantet, og at den pointe, at sproget både skaber og skabes af mennesker og samfund i en dialektisk vekslen, er en hovedpointe i nutidige tilgange inden for både retorik og diskursanalyse. Ligeledes vil jeg argumentere for, at vi i vores private og professionelle virke både har brug for at 'pille tekster fra hinanden' og at vide, hvordan vi former dem på den mest hensigtsmæssige måde.

Selv om jeg opererer med begreberne 'klassisk retorik' og 'kritisk diskursanalyse', er der ikke tale om, at jeg her hverken kan eller vil give nogen udtømmende, endsige grundig, gennemgang af nogen af områderne, ligesom jeg heller ikke vil forsøge at tage patent på, hvad hverken klassisk retorik eller kritisk diskursanalyse går ud på. Min artikel er blevet til på baggrund af mine egne beskedne erfaringer med begge områder, herunder mit empiriske arbejde med diskursanalyse af spanske avisartikler, hvor jeg anvender kritisk diskursanalyse à la Fairclough (1992, 1995).

1. Afdækning versus styring af social interaktion – diskursanalysen som øjenåbner

Kritisk diskursanalyse vil, i hvert fald hvis den er af strukturalistisk tilsnit (se fx Gustafsson i Jensen og Olesen 2003 i trykken), *afsløre* eller *afdække* strukturer i samfundet ud fra den antagelse, at sproget repræsenterer en underliggende verdensopfattelse. Hvis jeg fx omtaler min marokkanske nabos søn som 'andengenerations-indvandrer', er det fordi jeg har den opfattelse, at 'indvandrer' er et begreb, der har med hudfarve og/eller religion at gøre, og ikke fx med hvor man er født. Eller hvis jeg beskriver samfundsudviklingen som et 'førerløst tog', er det fordi jeg mener, eller gerne vil udtrykke, at

samfundets styring er brudt sammen, og at fx den politiske repræsentation i det moderne samfund er udspillet.

I mange versioner hører kritisk diskursanalyse sammen med socialkonstruktivismen. Diskursanalysens formål er i denne forståelse ikke at finde ud af, hvad der er sandt eller falsk, men at udforske de måder, hvorpå diskurser *konstruerer verdener*, som forekommer taleren virkelige og som begrænser rækkevidden af mulig handling. Det er diskursanalysen som en sætten spørgsmålstejn ved alle de selvfølgeligheder, vi udtrykker, når vi taler, der er diskursanalysens fokuspunkt, og forskerens opgave ligger bl.a. i at afdække, hvordan bestemte måder at konstruere verdener på, bliver henholdsvis legitime eller umulige, jf. Foucault:

These pre-existing forms of continuity, all these syntheses that are accepted without question, must remain in suspense. They must not be rejected definitively, of course, but the *tranquillity with which they are accepted must be disturbed*; we must show that they do not come about of themselves, but are always the result of a construction of the rules which must be known, and the justifications of which must be scrutinized: *we must define in what conditions and in view of which analyses certain of them are legitimate*; and we must indicate which of them can never be accepted in any circumstances. (Foucault 1972:25-26).

Kritisk diskursanalyse kommer desuden ofte til at handle meget om, hvordan forskellige ideologier kæmper om at definere og fremstille virkeligheden. Hvordan man fx i den angiveligt dominerende globaliseringsdiskurs ikke kan 'spole udviklingen tilbage', fordi globalisering er noget der sker automatisk, uafvendeligt og uigenkaldeligt. Hvis man har *framet* globaliseringen som en proces, der foregår autonomt, er det indlysende, at det ikke nytter noget at bekæmpe det.

Forskningspolitisk orienterer den kritiske diskursanalyse sig således mod '*afdækning*' eller '*kortlægning*' af sproglig adfærd' og ikke fx mod '*styring* af sproglig adfærd'. Dvs. inden for diskursanalysen er man typisk ikke interesseret i at fortælle folk, hvordan de bør tale korrekt eller effektivt, men mere i at registrere og kortlægge (og evt. forklare) den diskursive adfærd eller praksis. Under dette ligger der en afvisning af en 'skolemesteragtig pegen fingre af' folk med ukorrekt eller usædvanlig sproglig adfærd og en antagelse af, at det at fortælle folk, hvordan de bør tale eller skrive, er udøvelse af kontrol og magt:

Since ancient times, language guardians have been rallying to 'preserve good language' and 'rescue it from destruction by vulgar speech'. They have invoked such lofty ideals as 'logic' and 'purity',

but their real motive has been to *legitimise the language variety of powerful people as the only 'correct' or 'proper usage'*. In this way, other people could be *disempowered* by excluding them from public discourse or else forcing them to participate with feelings of anxiety or humiliation (Beaugrande 1997:43).

Denne skeptiske holdning til normer som udtryk for kontrol kunne umiddelbart støde mod retorikkens projekt om at udbrede 'kunsten at overbevise i skrift og tale', som jo nødvendigvis må indeholde en række anvisninger for, hvad eksempelvis en god tale er. – For kan man overhovedet anvise uden at være normativ?

2. Retorikkens projekt – retorikken som menneskets mulighed

Retorik er fra klassisk tid blevet defineret som (studiet af) 'kunsten at overbevise' eller 'kunsten at tale smukt'. Dvs. i de flestes bevidsthed er retorik både en 'færdighed' eller 'kunst', som kan læres, og dermed i sagens natur også et sæt normer, som dikterer, hvad 'god talekunst' er.

Men som kunstart eller videnskab udviklet i antikken handlede retorik grundlæggende om 'at i enhver sag *finde* de foreliggende *muligheder* for overtalelse' (Dahl og Olesen i Jensen og Olesen: 2003 i trykken). Og her ligger to vigtige pointer. For det første er det implicit, at man *ikke en gang for alle* udstikker *generelle regler* for, hvad god talekunst er, men altid vurderer det konkret i forhold til, hvem afsender og modtager er, og hvordan situationen (tid, sted etc.) i øvrigt forholder sig.

Dette fører os videre til den anden pointe, der kan udledes, nemlig at arbejdet med at finde de overbevisende momenter i en sag, kan anskues som et *selvudviklingsprojekt*, et projekt hvor man i sin søgen efter strategier og argumenter, der kan overbevise, finder ud af, hvem man er, hvad man står for, og hvordan man bedst forvalter netop det retoriske talent, man selv har. For i arbejdet med at finde 'overbevisende momenter' i en sag, ligger der ifølge Aristoteles, at man skal arbejde med at finde det *nyttige, gavnlige og rigtige* i sagen (Lindhardt 1987:31), hvilket i praksis er umuligt uden en kritisk stillingtagen til selve sagen.

Set i dette perspektiv minder retorikken en del om psykologien. Når man fx arbejder med at finde de momenter, der kan styrke ens etos, er man nødt til først at *karakterisere* sit eget etos, og dermed i et vist omfang sin egen identitet. Vi har dog ikke her at gøre med et tilbageskuende selvforståelsesprojekt, som man finder i psykoanalysen, der vil forklare, *hvorfor* man er blevet, den man er. Det handler for mig at se mere om en

fremadrettet, reflekterende forståelse af de *muligheder*, man rummer *i relation til opgaven*, som jo er at få modtager til at tro på det, man siger.

Og her ligger en helt tredje pointe, som jeg vil hævde, forener diskursanalysen med retorikken, nemlig troen på at menneskets rolle er at være aktiv deltager i det sociale liv – at mennesket er subjekt i opbygningen af den verden, vi lever i. Jeg refererer her til det, som Jan Lindhardt har beskrevet i kapitlet 'En ny mulighed for retorik' (Lindhardt 1987:19-25), hvor han netop præsenterer retorikken som menneskets *mulighed* for at være med til at forme verden:

Konklusionen må derfor blive, at sprogets rolle må bestemmes på dialektisk vis: mennesket både skaber sproget og formes selv af det. Men det er netop, hvad den retoriske tradition altid har hævdet, og vi har derfor fået en chance for at genopdage retorikken (Lindhardt 1987:25).

Det er således ikke retorikkens vigtigste opgave at udstikke statiske normer for 'den gode tale', men derimod at opstille principper for, hvordan man kan arbejde med hensigtsmæssig kommunikation som en dynamisk størrelse, der er afhængig af den historiske og sociale situation, den specifikke kommunikative handling indgår i.

Og arbejdet med sagen hænger for en anden af retorikkens fædre, romeren Cicero, uløseligt sammen med arbejdet med sproget – det retoriske er med fra begyndelsen; man former sin erkendelse med henblik på, hvordan og til hvad den skal bruges (Lindhardt 1987:32). I dette ligger der implicit en erkendelse af, at viden ikke er objektiv, men formes socialt. Retorikken er således enig med diskursanalysen i, at vi hverken kan skille sprog fra sag eller mennesket fra hans eller hendes virkelighed!

3. Diskursanalyse tur-retur – er det diskurserne eller subjektet, der styrer?

Men helt så let går det ikke. Mange diskursanalytiske tilgange, herunder den kritiske diskursanalyse, tilslutter sig som sagt det socialkonstruktivistiske syn på sprog, samfund og mennesker. Og hvis vi fastholder fokuset på menneskets muligheder for at *forme* verden, hvor er så forbindelsen fra Aristoteles og Cicero til en socialkonstruktivisme, som tildeler sprog og diskurs, og ikke *subjektet*, en afgørende rolle i samfundsudviklingen?

Et centralt præmis i socialkonstruktivismen er netop, at "diskursiv handlen er en form for social handlen, som er med til at konstruere den sociale verden

(herunder viden, identiteter og sociale relationer)" (Phillips og Jørgensen 1999:13-14).

I den socialkonstruktivistiske optik er selvet således netop ikke autonomt og isoleret, men gennemført socialt. For fx diskurspsykologerne er det at tale ensbetydende med at konstruere en identitet, og folk kan have flere, fleksible identiteter. Disse identiteter forstås som *produkter af forskellige diskurser* (Phillips og Jørgensen 1999:115). På samme måde siger Foucault om subjektet:

Det er diskurs, ikke subjekterne, der lægger stemme til den, som producerer sandhed. Subjekter kan producere specifikke tekster, men de opererer inden for grænserne af den diskursformation, eller det sandheds-regime, der gælder for en bestemt periode og kultur (Hall 2001: 79, min oversættelse).

Det er således et grundlæggende præmis i kritisk diskursanalyse, at vi er underlagt en historisk og kulturel ramme, der begrænser vores valgfrihed, når vi taler. Dette præmis kan virke lidt afskrækkende på den, der gerne vil tro på, at han selv kan udvirke noget. Lidt groft sagt kan det forekomme temmelig meningsløst at forsøge at øve sig i at tale godt og argumentere overbevisende, hvis vi bare er et 'medium' for en samfundsskabt diskurs, der 'strømmer' igennem os? Et typisk retorik udsagn som at "man skal forsøge at forvalte det retoriske talent, man nu engang har, så godt som muligt" ville også støde mod den anti-essentialistiske antagelse af, at folk ikke har interne 'essenser' – et sæt ægte og stabile eller autentiske karakteristika¹, men derimod trækker på forskellige diskurser alt efter situationen. – Hvis jeg ikke har nogen stabil identitet, hvordan og hvorfor skal jeg så arbejde med mit etos?

4. Er kritisk diskursanalyse overhovedet konstruktiv?

Helt så pessimistisk ser de fleste kritiske diskursanalytiske tilgange dog heller ikke på subjektets muligheder for modstand mod dominerende tankegange og verdensopfattelser. Det er trods alt mennesker, der producerer diskurs, og mennesker der et eller andet sted udvirker samfundsforandringer. Og derfor er fx både kritisk diskursanalyse (bl.a. Fairclough) og diskurspsykologerne (fx Potter og Wetherell) enige i Barthes' (1982) slagord om, at folk både er 'sprogets herrer og slaver' (Phillips og Jørgensen 1999:27). Diskurspsykologerne undersøger bl.a., hvordan folk trækker *strategisk* på forskellige diskurser med det formål at fremstille sig selv fordelagtigt. Denne

¹ Hvilket vel i realiteten er det samme som at sige, at identitet ikke findes (I hvert fald som andet end 'identitet *her og nu*' – og så er der jo ikke så meget af ordets betydning tilbage).

pointe vil de fleste kunne nikke genkendende til. – Hvem kender fx ikke den gode fornemmelse af at sige, at man altid køber frilandsgris eller af at fordømme danskernes manglende tolerance over for fremmede? Samtidig har vi ingen problemer med i en anden sammenhæng at udtale, at vi gerne vil spare på husholdningsbudgettet og at andengenerationsindvandrere nu også er temmelig irriterende i køen ved busstoppestederne.

Kritisk diskursanalyse har på den anden side (i hvert fald i Faircloughs version) et udpræget fokus på netop forandring, og hvis man tror på forandring, må man også tro på menneskers magt over sig selv og sproget.

Kritisk diskursanalyse handler som nævnt meget om, hvordan forskellige ideologier kæmper om at definere og fremstille virkeligheden. Men når man i den kritiske diskursanalyse bruger betegnelsen 'diskursiv kamp', så ligger der også implicit, at diskursen ikke er en monolitisk størrelse, der bare uhindret strømmer igennem os, men at der er mulighed for, at flere diskurser kan opstå i social interaktion. Og når man som sagt samtidig fokuserer meget på forandringsprocesser (Fairclough 1992), kan man ikke undgå også at betone de (ny)skabende kræfter, mennesker har, og den magt, vi har, til selv at påvirke, den måde vi vil fremstille vores verden på. Så en moddiskurs til fx globaliseringsdiskursen vil naturligvis være anti-globaliseringsdiskursen, der forsøger at dekonstruere det billede af udviklingen, som angiveligt er det fremherskende.

Kritikere ville nok hæfte sig ved, at den kritiske diskursanalyse ukritisk (...) overtager sociologiske karakteristika af samfundstendenser og 'lægger dem ned over' teksterne, og at den på den anden side ikke bidrager med noget nyt i forhold til sociologien. Det er en alvorlig kritik, fordi den kritiske diskursanalyses målsætning bl.a. er at bidrage selvstændigt til samfundsbeskrivelse (se fx Fairclough 2001 i Wodak og Meyer om denne målsætning).

5. Kritisk diskursanalyse som sociologiens mulighed

Kritisk diskursanalyses force ligger ikke i at gå ind og beskrive strategier i kommunikative produkter og vurdere deres effekt rent kognitivt (a la 'bliver budskabet forstået og accepteret?'). Diskursanalyse beskriver derimod diskursive strategier og diskursive mønstre med henblik på at

... strengthen social analysis, essentially ensuring attention to concrete instances of practice and the textual forms and processes of interpretation associated with them. Such attention to the detail of

particular cases can help social analysts avoid the schematism and one-sidedness which limit Foucault's work, be it in relation to the effects of power and possibilities of resistance, the constitution of social subjects, or the social and cultural values associated with particular genres such as counselling. It can also help to relate general statements about social and cultural change to the precise mechanisms and modalities of the effect of change in practice (Fairclough 1992: 61²).

Formålet med diskursanalysen er således i følge Fairclough at styrke analysen af det sociale – fx som afbalancering af ensidige analyser af magt og muligheder for modstand. Her mener Fairclough, at analyser af konkret tekstuel praksis kan dokumentere dels fx, at magt både kan have produktive og destruktive effekter (det produktive efter Foucault), dels at subjekter både er begrænsede, men også har ressourcer og strategier til rådighed, der sætter os i stand til at skabe nye diskurser. Endvidere læser jeg ud af citatet, at Fairclough også mener, at diskursanalysen kan nuancere sociologiens syn på skabelsen af sociale identiteter og subjekter, og at konkrete diskursanalyser kan sætte generelle, sociologiske udsagn om samfundstendenser ind i en sammenhæng, så man bedre forstår, hvilke præcise mekanismer, der træder i kraft i praksis i forbindelse med en given social eller kulturel forandring.

Det kan alt sammen lyde temmelig besnærende på et abstrakt niveau, men spørgsmålet er, hvordan det udmøntes i en konkret analyse. Det giver Fairclough selv mange eksempler på. Han har bl.a. analyseret New Labours diskursive strategier, som de kommer til udtryk hos premierminister Tony Blair, og her bl.a. fundet ud af, at forandring hos Blair konstrueres som en autoritativ størrelse, fordi det sprogligt udtrykkes som lister over kendte forekomster og truismer (fx 'the modern world is swept by change'), og at forandring præsenteres som noget, der sker på samme måde over hele verden ('Wherever we look in the contemporary world'). Endvidere præsenteres forandring som en proces, der ikke har nogen aktører (forandringen er selv agent), og som der må reageres på på bestemte måder ('we must compete more effectively') – og i den sidste type ytringer er der altid aktører på, enten i form af et 'vi', der omfatter hele den britiske nation, eller i form af referencer til regeringen selv osv (Fairclough i Wodak og Meyer 2001:132-33). På denne måde konkluderer Fairclough, at 'new economy' præsenteres som et simpelt faktum, der ikke er noget alternativ til.

I en anden, mere retorisk inspireret, analyse kigger Fairclough på Tony Blairs kommunikative stil i taler og interviews, og her finder han bl.a. ud af, at Blairs popularitet kan tilskrives det forhold, at man hos Blair finder en høj grad af

² Citatet er fundet i Hansen, Novak, Salskov-Iversen og Werthers gennemgang af den kritiske diskursanalyse i working paperet *Diskurs og sociale forandringsprocesser* (1996).

sammenblanding af den personlige og den politiske sfære (hans 'normal person'-stil), som bl.a. kommer til udtryk ved, at Blair i interviews åbent kan reflektere over og kommentere den situation, han er i (som man ville gøre i en personlig, venskabelig samtale: 'even though I know I've got a lot to do in convincing the country on this' etc.; Fairclough 2000:100) Det kommer også til udtryk ved, at Blair fx griner af vittigheder under interviewene, og at han bruger almindelig samtaleprog ind i mellem politikersproget, fx 'I mean', 'you know' osv.(Fairclough 2000:101). I denne analyse er det tydeligere end i den, jeg refererede til ovenfor, at kritisk diskursanalyse har noget at tilføje sociologien. Her kommer Fairclough nemlig ind på et fænomen, der på engelsk kaldes 'conversationalization' – (tendensen til at politikere taler mere og mere til borgerne/vælgerne som om, man sad nede på pubben og talte med en ven eller bekendt) – som i sig selv er udelukkende diskursivt, men som har indflydelse på vores kultur og i sidste ende måske også på samfundsstrukturene. Man kunne måske forestille sig, at denne måde at tale på i sidste ende får vælgerne og borgerne til at miste autoritetstroen, og at vi holder op med at tro på det repræsentative demokrati: Hvis politikerne alligevel ikke er anderledes (dvs. bedre, mere moralske eller klogere) end alle andre, hvorfor så overlade det til dem at udforme landets love?

6. Et spansk eksempel

Diskursanalysen skal altså, for at have eksistensberettigelse, ikke bare dokumentere sociologiens påstande, men også selv aktivt fremanalysere nye tendenser, eller i det mindste kunne nuancere sociologiens teorier. I en undersøgelse, jeg selv er ved at foretage af de spanske mediers dækning af kogalskabskrisen, er jeg således interesseret i at finde ud af, om denne krise gav anledning til, at spanierne begyndte at se sig selv som et risikosamfund (i følge sociologerne Ulrich Beck og Anthony Giddens teorier om risikosamfundet³), eller om den spanske case giver anledning til en nuancering af risiko-teorierne⁴. En af hovedpointerne i teorierne om risikosamfundet er, at risici bliver stadig mere italesat, samtidig med at det, der karakteriseres som risici, bliver stadig sværere at beregne. Risikosamfundet kan således i følge Giddens, inddeles i to faser: I den første fase ses risiko som 'en grundlæggende udregningsmekanisme, en måde at fremme sikkerhed og orden i risikoberegningernes præcision, at bringe fremtiden under kontrol, hvor de forskellige komponenter er 'givne', og derfor kan regnes ud eller måles (Giddens 1994:58-9, min oversættelse). Det er denne definition på risiko, der ligger til grund for udviklingen af

³ Beck 1992, 1997, 1998, 1999 og 2001; Giddens 1994, 1996, 1998 og 1999. Desuden kritikken af begge i Deans kapitel om moderne refleksivitet i Lupton 1999 og Luptons egen præsentation i samme udgivelse.

⁴ Undersøgelsen er ikke tilendebragt endnu, så det jeg her gengiver, er foreløbige iagttagelser og må tages med et vist forbehold.

velfærdsstaten. (Giddens 1998: 27-8). Den anden fase er der, hvor vi ikke præcist kan udregne risici, men hvor vi udvikler risiko-scenarier med varierende grader af plausibilitet. Et eksempel er global opvarmning, som er underkastet eksperternes strid om, hvorvidt det er ved at ske eller ej, og hvor alvorlige dets eventuelle konsekvenser er (Lupton 1999:74, min oversættelse).

Denne sidste fase af risikosamfundet er kogalskabskrisen et meget godt eksempel på: Der var flere scenarier fremme, hvor man talte om en epidemi med dødelige konsekvenser for mennesker, mens diskussionen bølgede frem og tilbage i medierne om, helt hvor alvorligt man nu skulle tage risikoen, for man kendte i mange af de berørte lande ikke til tilfælde, hvor mennesker rent faktisk var døde af den kogalskabs-beslægtede sygdom Creutzfeldt-Jacobs Disease. Samtidig var krisen et eksempel på, hvordan man i de europæiske lande stadig holdt fast i forsøgene på at 'bringe fremtiden under kontrol', selv om man ikke havde håndfaste videnskabelige beviser og i stedet måtte bruge 'forsigtighedsprincippet'. Endelig kan alene mængden af avisartikler, herunder avisledere, der blev skrevet i 2000 og 2001 om dette emne dokumentere italesættelsen af risikoen: Det underbygges naturligvis af, at man ved at kigge på indholdet af avisartiklerne også kan se, at rigtig mange af dem handlede om, hvor alvorlig denne kvægsygdom var for mennesker.

Andre pointer i teorierne om risikosamfundet og sen-moderniteten er, at vi er blevet mere risikovillige (i takt med individualiseringen af kulturen, hvor vi hver især 'eksperimenterer med forskellige identiteter'; Beck og Beck Germersheim 2001), og både som samfund og som individer påtager vi os stadig større ansvar for vores eget liv (i takt med den stadig mere udbredte 'moderne refleksivitet', hvor vi hele tiden kigger på os selv, og hvor vi tror på, at vi selv sidder inde med nøglen til løsningen på alt; Giddens 1996).

Men disse teorier kan ikke umiddelbart bringes i anvendelse på den spanske medie-case⁵, for der blev i mit tekstkorpus af avisledere ikke talt, hverken om at det var en risiko, vi måtte tage med, hvis vi ville insistere på at spise oksekød, eller om at borgerne selv var ansvarlige for at vælge oksekød fra. Derimod gik mediediskursen generelt på, at det var regeringens ansvar at sikre forbrugerne 'sundt kød', og i det hele taget blev meget af spalteplassen optaget af at kritisere regeringens håndtering af sagen. De diskurser, der her blev trukket på, var først og fremmest moralske diskurser, som appellerede til 'troværdighed', 'sandhed' og 'gennemsigtighed', og promoveringsdiskurser, der appellerede til 'professionalitet', 'kompetence' og 'effektivitet'. Der var også enkelte indslag af andre diskurser, bl.a. af en 'bæredygtig udviklings-

⁵ Dette udelukker dog ikke, at tendenserne kan spores i andre genrer eller for den sags skyld i avisledere i andre lande. Faktisk var den spanske sundheds og forbrugerminister Villalobos ude i et sådant ærinde, da hun anklagede borgerne for kun at gå efter billigt kød og ikke bekymre sig om slagteriernes sundhedstilstand. Men hendes diskurs fik en meget hård modtagelse i de spanske medier, og i dag er hun fyret.

diskurs', hvor man talte om, at man burde skære landbrugsstøtten ned og få landmændene til at lægge produktionen om fra intensivt til ekstensivt landbrug, og en populistisk hetz-diskurs, hvor man koncentrerede sig om at skyde skylden på briterne.

Alene disse overordnede betragtninger om interdiskursiviteten i de spanske avisledere illustrerer meget godt, at empiriske tekstanalyser altid vil gå videre end til bare at være ekko af sociologiske teorier. Man vil naturligvis kunne fremanalysere meget mere, hvis man går dybere ned, men bare på dette niveau kan jeg i hvert fald konkludere, at den individualisering og refleksivitet Giddens og Beck taler om, ikke ser ud til at gøre sig gældende i forbindelse med den pågældende medie-case, men at det derimod mere handlede om, at BSE-krisen gav anledning til at beklukke regeringens troværdighed og professionalisme, hvilket man så igen kan tage som udtryk for en underliggende mistillid til og mishag med det spanske centralstyre og en manglende offentlig spansk selvtillid i forbindelse med håndtering af kriser i det hele taget – i øvrigt en tendens, der ser ud til at have gentaget sig med Prestige-krisen (hvor en olietanker lækkede og masser af olie fossede ud i Atlanterhavet) i efteråret. Man kan også analysere diskurserne som udtryk for en underliggende tilslutning til neo-liberalismen på den ene side (promoverings-diskurserne, som i øvrigt også understøttes af udslag af (andre) markeds-diskurser, der handler om EURO og inflation) og til gammelkendte – man kunne måske sige retoriske – dyder som troværdighed og sandfærdighed på den anden side. At man overhovedet beskæftiger sig med det sidste, kan jeg dog kun se som et udslag af, at man ikke har tillid til regeringen og centraladministrationen. Og at de spanske avisledere ekkoer en markedsøkonomisk diskurs, er jo ikke ligefrem nogen sensation. Set fra en dansk baggrund er det langt mere interessant, at fokus var på håndteringen af krisen og kritikken af regeringen og ikke på fx landbrugets, videnskabens, industriens eller forbrugernes rolle i krisen.

7. Sociologien og diskursanalysen som ingrediens i den gode kommunikation?

Set med retoriske briller kan det nok alligevel være svært at se, hvad man skal bruge eksempelvis den viden til, at man kan fremlæse en promoveringsdiskurs eller en individualiseringsdiskurs i en given kommunikativ begivenhed.

Men hvis endemålet er 'den gode demokratiske dialog', så har vi også brug for at holde det sprog op, som vi selv og andre bruger, og reflektere over, hvilke konsekvenser det har – for os selv og for samfundet. Og her kan man ikke komme udenom, at sociologien er en god inspirationskilde, når det

gælder 'opdagelsen' eller 'kortlægningen' af samfundstendenser som fx markedsgørelse, individualisering eller andre tendenser i senmoderniteten.

Det er, for at sige det firkantet, meget rart at vide hvad man egentlig siger, når man taler. For at bruge et godt gammelt eksempel: Hvis jeg siger 'Han var neger, men velsoigneret', så siger jeg også samtidig, at det er negre normalt ikke. Nu er der måske ikke så mange, der kunne finde på at sige den slags (mere), men det er da ikke usædvanligt, at jeg selv i min veluddannede, politisk korrekte og tolerante omgangskreds hører udsagn som 'det er en gruppe indvandrere, men *flere af dem er meget velfungerende*' eller 'han er fra Marokko, men *han er næsten som en dansker*'.

Udsagn, der som disse går direkte på konstruktioner af nationale eller racemæssige identiteter, er vi (eller nogle af os) efterhånden blevet opmærksomme på at være på vagt overfor. Anderledes forholder det sig måske med de allestedsnærværende formuleringer af målsætninger, missioner eller visioner, som vi som medarbejdere skal leve op til på arbejdspladsen.

Fx lyder Handelshøjskolens nuværende målsætning bl.a.: "Hos medarbejderne prioriterer Handelshøjskolen systematisk kvaliteter såsom fleksibilitet, innovationsevne og evnen til at opsamle, systematisere og anvende erfaringer i organisationen. Disse kvaliteter sikres gennem en fortsat kompetenceudvikling, ved evalueringer og en *organisationskultur som fremmer risikovillighed og lysten til at eksperimentere*".

Det er jo ikke uinteressant at finde ud af, at ledelsen på Handelshøjskolen eksplicit går efter risikovillighed blandt medarbejderne. Udover at være et skoleeksempel på en diskurs, der er taget ud af Ulrich Becks risikosamfund (individualiseringsdelen), så signalerer det også, at frem for fx at prioritere en faglighed, der er bygget op over en (livs)lang karriere, så værdsætter man medarbejdere, som ikke har problemer med at kaste sig ud i nye projekter uden helt at vide, hvor det ender. For hvis ikke der i ordet 'risiko' ligger, at det kan gå galt, er det i hvert fald en helt ny betydning, vi her møder.

Det er hele den opmærksomhed, de kritiske diskursanalytikere (Fairclough, Van Dijk osv.) gerne vil have åbnet vores øjne for, og ikke bare det: De ønsker at denne bevidsthed fører til en ændring i samfundsudviklingen i retningen af et samfund med mere lige muligheder:

Målet er, at folk bliver mere bevidste om de rammer, som begrænser deres sprogbrug, og om de muligheder, der er for at gøre modstand (Fairclough 1992:239, min oversættelse).

8. Sprogbevidstheden og den moderne retorik

Nu kunne vi jo vende os mod retorikken og spørge, om man her opererer med begrebet 'kritisk sprogbevidsthed'. I de senere år er der fx kommet en række bøger, der handler om *troværdig* kommunikation (Fx Lund og Petersen 1999, Petersen 2000). I disse tilgange er det centrale argument, at kommunikation skal være sammenhængende. Inden for virksomheds- eller organisationskommunikation fx bør de enkelte kommunikationsprodukter have afsæt i samme *værdier*. Kohærens eller sammenhængen mellem en virksomheds kommunikationsprodukter sikres gennem en bevidstgørelse omkring og en harmonisering af en virksomheds *identitet*, *image* og *ethos*. Iflg. Lund & Petersen har de tre begreber følgende betydninger: a) *Image* er afsenders ønske om at blive opfattet på en bestemt måde, b) *identitet* er afsenders personlighed og kultur og c) *ethos* er modmodtagers opfattelse af afsender. Kun altså hvis de tre aksiomer er afstemt, kan vi opfatte retoren (hvad enten det er virksomheden, organisationen eller personen) som troværdig: Mogens Lykketoft ville fx derfor ikke stå sig godt ved i en valgtale at vælge at bruge udtryk som 'vi går i krig mod onskaben', fordi det ville være i modstrid mod socialdemokratiets mere diplomatiske tilgang til konflikten mellem Vesten og Islam, mens George Bush sikkert ikke ville vinde stemmer ved at begynde at køre på cykel til arbejde.

Dette fokus på 'ethos'-begrebet giver retorikken en sprogekritisk tilgang. I en retorisk optik vil derfor enhver kommunikation som er opportunistisk, tom, falsk eller selvmodsigende være en dårlig kommunikation. Ikke fordi den ikke kan virke her og nu (det kan den nemlig godt), men fordi den ikke holder i det lange løb. Men i denne retoriske helheds-tilgang retter kritikken sig stadig ikke mod samfundet, men mod den enkelte (person eller virksomhed). Det er de psykologiske (og muligvis kulturelle faktorer), der spiller en rolle (hvad fortæller kommunikationen om afsender?) og ikke de sociologiske (hvad fortæller kommunikationen om samfundet?).

I den organisationskommunikations-teoretiske tilgang kan man sige, at retorikken stiller sin diagnose (fx manglende sammenhæng mellem de signaler man udsender) og foreskriver medicinen (fx analyse af eller vedtagelse af organisationens værdier og efterfølgende implementering af en overordnet kommunikationspolitik). Det er efter min mening således oplagt, at retorikkens styrke ligger i formidlingen, mens den retorisk analyse måske nemt bliver lidt tandløs, hvor diskursanalysens force omvendt ligger i analysen, men ikke i anvisninger på strategisk kommunikation. Jeg tror ikke, vi kan undvære nogen af dem.

Analysedelen vil altid på et eller andet plan repræsentere vores lyst (eller pligt) til at pille kommunikation fra hinanden, og denne 'dekonstruktion' giver os de byggesten, som vi kan anvende, når vi selv producerer tekster. Hvis jeg

fx bliver mere opmærksom på, at når min arbejdsgiver beder mig om at være risikovillig, så beder han mig måske også om at sætte min faglighed på spil, så vil jeg måske undlade at bruge den betegnelse om mig selv i min nye jobansøgning – eller det kan også være jeg vil møde ham med en 'moddiskurs'! Det kunne også være, jeg blev opmærksom på, at 'risikovillig' og 'eksperimenterende' faktisk meget godt beskrev en måde, jeg gerne ville opfattes på – proaktiv og altid villig til at opdage noget nyt ...

Bibliografi

- Beck, U. og Beck-Germersheim, E. (2001). *Individualization*. London: Sage.
- Beaugrande, Robert de (1997). Kapitel 2 i Van Dijk (red.), *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Bd. 1. London: Sage.
- Dahl, K. og Olesen, J. A. (2003). Retorik – når tekster vil noget, i Jensen og Olesen (red.), *Tekstens Univers – en introduktion til tekstvidenskab*. Århus: Klim (i trykken).
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. (2000). *New Labour, New Language?* London: Routledge.
- Fairclough, N. (2001). Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research i Wodak og Meyer (red.), *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage.
- Foucault, M. (1972). *The archeology of knowledge*, oversættelse af L'archéologie du savoir (1969). New York: Tavistock Publications Limited.
- Giddens, A (1994). Kapitel 2 i Beck, U., Giddens, A. og Lash, S., *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1996: *Modernitet og selvidentitet*, oversat fra engelsk efter *Modernity and Self-identity, Self and Society in the Late Modern Age* (1991). København: Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, A. (1998). Kapitel 2 i Franklin, J. (red.), *The Politics of Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Gustafsson, J (2003). Semiotik – tegnenes leg i tekstens mønstre, i Jensen og Olesen (red.), *Tekstens Univers – en introduktion til tekstvidenskab*. Århus: Klim (i trykken).
- Hall, S. (2001). Foucault: Power, Knowledge and Discourse, i Wetherell, Taylor og Yates (red.), *Discourse Theory and Practice – a reader*. London: Sage.
- Hansen, H. K., Novak, L., Salskov-Iversen, D., og Werther, C.

(1996). *Diskurs og sociale forandringsprocesser*, working paper, Department of Intercultural Communication and management, Copenhagen Business School.

Lindhardt, Jan: *Retorik*, Munksgaard, København 1993 (1987).

Lund, A. K. og Petersen, H. (1999). *Det sku' vær' så godt*. København: Samfundslitteratur.

Lupton, D. (1999). *Risk – key ideas*. Routledge: London.

Petersen, H. (2000). *Forandringskommunikation*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Phillips, M. og Jørgensen, L. (1999). *Diskursanalyse som teori og metode*. Frederiksberg. Samfundslitteratur, Roskilde Universitetsforlag.